

זיקתָה של שִׁירַת אֹוְרִי צְבֵי גֶּרְינְבֶּרג לפִוּוטִי "עֲקִידָה" של יְמִי הַבִּנְיִים

המאמר הינו עיבוד מאוחר של פרק-משנה בדיסרטאציה שהוקדשה לבחינת הקינה בשירת אורי צבי גרינברג.

1. מבוא: אפיון העקידה הפיטנית

בראשם הוא גיבורו האחד והיחיד של פרשת העקידה המקראית (בראשית כ"ב). המקרא אינו דן במחשבות, ברגשות או בתగבות של יצחק, בנו, או של שרה, אשתו, להוציאו שאלת אחת של יצחק, עליה קיבל תשובה מעורפלת, דו-משמעות.

המדרשים השלימו את הפערים כל אחד בדרכו וمهם למדרו וכמותם נהגו הפיטנים. רבים מהם הפכו, למשל, את יצחק מדמות סבילה לדמות פעללה. תיאור נרחב ימצא בפיוט, אם אפס רבע קן, לר' אפרים ב"ר יצחק מרגנספורק². תיאור נרחב יותר בפיוט, "עת שעריך רצון להפתחה", לר' יהודה בן שמואל עבאס³. תיאור נרחב ביותר ימצא בא"ת אבותי אני מזכיר" לר' אפרים ב"ר יעקב מבונה⁴. גם במקומות שהתייאור קצר, כגון בפיוט, "אל הר המור" למארך ב"ר יצחק⁵ - הוא רחוב על-כל-פנים מהתיאור המקראי.

"עקידות" אחדות מצינגות את פחרדי יצחק, שהתבטאו גם בביבי. באחרות תימצא שאגת אברהם⁶.

בחולק מהפיטנים נמצא אופני שכנוועו של אברהם את שרה ("עת שעריך רצון") אופן פניויתו לנערום (שם) ודרכי שכנוועו את בנו ("אל הר המור"). הפיטנים מעניקים, כל אחד לפי טומו בבחירה המדרשים, סיבות שונות להשכמתו של אברהם בבוקר⁸.

תגובה המלאכים מטירה פיטנים אחדים⁹.

רוב הפיטנים אינם משתמשים בשםות המקראיים אלא בנדפסיהם שבמדרשי, כגון בנדפסי הר המוריה ("הר המור", "גבעת הוריה", "בית עקר הרועים"), בכינויו של אברהם ("איתנן", "האזורתי", "זריז", "חסיד", "יריד", "אב זקן", "זך", "גדול בענקים") של יצחק ("ילד זקונים") ושל אלוקים ("טהרו")¹⁰.

בצד הגיון הרב שותפים כל הפיטנים במוגמתם. סיפור העקידה "גוייס" על ידם, כי ביקשו להסתיע אברהם וביצחק כסנגורים לישראל המוכה, או שיביקשו לראות מה שארע להם סימן לבניהם, שיושעו כמותם ("מעשה אבות סימן לבנים").

זו אולי הסיבה שהם נטלו מן המדרש רק את מה שיכל היה לשרת את מגמתם. אף לא אחד מהם שם, למשל, בפייהם של המלאכים את השאלה המוסרית, המתיחסת מהמצווי: "זהו לנו

^{תארנים:} עקידה; קינה; תשתיות; אינטראקטואיזם.

שם לעולה" - שאלת שהמדרש דוקא חידד: "עמדו מלאכי השרת שורות שרונות ברקיע והיו צועקים ובויכים ואומרים זה לזה: ראו ייחיר שוחט ויחיר נשחת. ריבונו של עולם שבועת 'כה היה זרעך' – מה תהא עלייה?!"¹¹. אף לא אחד מהם מזכיר פגס מוסרי באברהם, המצדיק את העקידה, כפי שעשה המדרש¹².

העדרו של הטיעון המוסרי כרוך בעובדה, שככל הפיטננים מודים בעוננות הדורו, ולפיכך מתקשים בהתחת שאלות מוסריות כלפי מעלה. אולם העדר הטיעון המוסרי מאפיין את ה"עקרונות" בלבד ולא סליחות אחרות בהן נמצאננו אפילו בעצמה יתורה¹³.

רק על "את אבותי אני מזכיר" לר' אפרים בר' יעקב מבונה, חלות מסקנותינו באופן חלקי בלבד. "עקרותו" מסתמכת על גירושה, המוגDOT לפניו של מקרה, שלפיה נערך יצחק ("מהר ונתן עליו ארוכותיו / וכגבור אמרץ זרעותיו / בידיו אמונה שחטו בתוכן / וטבח טבח והכך") ומשחזר לתחייה, בישך אברاهם לשוחתו שנית ("רד טל תחי עליו ונתחיה / תשׁו לשחטו פעם שנייה / יעד המקרה ולדבר רגלים / ויקרא ה' שנית אל אברاهם מן השמים") ומלאכי אלוקים מנעווהו מכך, כאשר הציגו בפני אלוקים טענה מוסרית-פולחנית ("ענו מלאכי השרת במאהומה / שתי שיחיות הישן בבהמה / קול ברמה השמייעו בנוחוצה / אין אראים עצקו חוצה"¹⁴).

יעיצובה של המטרה, ישמשו העוקר והענק בסוגורם לישראל, מגוננת מאוד בפיזוטים. بد"ב משמשת פניה מעין זו לאלויקים כמסגרת לעקידה. יש שהיא רחבה (כמו ב"אם אפס רבע הקן"), שני בתים פותחים ושלושה בתים חותמים); יש שהיא קצחה יותר (כמו ב"עת שעריו רצון", בית פותח ובית חותם); יש שהיא קצחה מאד (אינה מצויה כלל בפתחת פיטוטו של רש"ג, ושני טוריים בלבד מוקדשים לה בסיום), וישנה גם מגמה היפה, שבה דוקא העקידה שליטה, ומה שהייתה מסגרת בפיזוטים אחרים, הופך בה לעיקר¹⁵.

עיבוד נוסף ימצא ב"איתן למד דעת"¹⁶, המעתת אירוע הקשור בעקידה במסקנות המתהיבות ממנה בהווה. שבעה טורים מעוצבים כמשפטי סיבה ותוצאה. רק בפיוט אחד, "אל הר המור", געתר ה' לבקשת הפיטן.

לסיכום, כל פיטני ה"עקרונות" הלימיו פערום בעוזרת מדרשים. יש שנאחו בהם חלקיota. אחרים – אחיזתם ניכרת יותר, אך כולם נטלו רק מה שירთ את מגמותם, שכן לא עלה, אף לא באחד מהם, השאלה המוסרית הכרוכה בציויו התמורה של הקב"ה. גם "מלאכי ר' אפרים מבונא" זועקים חמס על שהייתה כפולה, ולא על "ברכת כה יהיה זרעך – מה תהא עלייה?!".

2. זיקה ישראל, היפה ומעורבת בקינה הלאומית של אציג

השאלה העומדת לדין היא, איזה שימוש עשה אציג ב"עקרונות". עובדה היא, שאין לו מחזור שירים המכונה "עקרונות", כדוגמת "ציונים", שהזודקוטם לתשתית הפיטנית נלמדת כבר ממשם (שני מהזורי "ציונים" נתרפסמו בספר הקטרוג והאמונה", קיד-קכט). עובדה היא, שהמנוח "עקירה" משולב בשמו של שיר אחד בלבד, "חzon שלדים ותפללה לפני עקרה" ("רחובות הנהר", מד-מו)¹⁷, ומכך בלבד אין למלוד דוקא על תשתיות פיטנית. אולם לשיר זה זיקה כפולה נוספת לפיוטים. משולבת בו "תפלת-עם-לפניהם-עקרה", כשילובם של פיותם

בתפילה קבועה בימה¹⁷, ושני הבתים, החותמים את הקינה, מכילים תפילה נוספת, שניסודה פיטני מובהק: "שמע קולנו, א-ד-ג-ג, היה מגן לכל העדה" (מור¹⁸). גם בקינות אחרות מתגלה קירבה עצג לפיטנים. הוא משתמש במוטם בכינוי "הר המורה" להר המוריה (ב"המשורר ושבינת הר המורה"), או בכינוי "איתן" לאברהם (ב"שיר האיש שנכנס מליל-דורו לילו של אברהם" וכן ב"lbraceא שחרית"¹⁹) - אך אין די באלה כדי להזכיר על זיקה של ממש. להלן זיקות נוספות.

בשירים מעטים נוכלים למצואו את בני דמותו של יצחק, המודדים עם המשימה שהוטלה עליהם. בעלי היoud (המכונים גם "טיקריין", "חילום נבואים", "רווכבי אש" וכיו"ב כינויים מגדירים מגמה) מתחאים כימי שהולכים אל מערכת האש...בנשא רנת זריחה" ו"כעיצים לאש מערכתם" ("ازור מגן ונאים בן הדם", ז). כמו יצחק, הם מוכנים להקריב עצמם, אולם בניגוד ליצחק, שלא ידע טעם הקרבתו - ברור להם הטעם ("חドות היקוד במלודת"). ההבדל העיקרי הוא בכך, שהמחיר שייגבה מהם לא נגבה מעולם בפועל מיצחק²⁰ ("עד אשר לא צנחה מת הגוף, לא נסתהים חזונם").

atz"ג קרוב לפיות (או למדרש) בעצם הבחירה ביצחק ולא באברהם כדמות של הזדהות, וכן בעיצובו, בטקסט דלעיל, כבעל אמונה תמייה.

בשיר אחר, "חzon גלעד לשכתי ישראל", משמשת דמותו של אברהם, כפי שהיא עולה מן הפيوוט, נושא לחיקוי: "עוקד בנו ייחדו עלי סלע באחד ההרים (...) ורhamyi ab bo homim (...) ark nafatim lezu alahi (...) עד שמדת הרחמים האלhitot givrot ul madat hadin haalhitot: al tshlich yidrak al hanuro v'hanna ha'iel basbar--" ("רחובות הנהר", כסא). רhamyi-ab לא נזכר במקרא ונמצא, לעומת זאת, בפיוט²¹.

דמותו של אברהם טעון הרוגשות עליה גם מ"בלדה על אחד" ("ark haab nsha b'l haimim uz binah / at libo-hcavero shbor leshbarim / b'chzon b'in hatarim - / v'ihy cabrahem um bno b'harim"²²), אולם באלאדה זו אינה מעצבת יחסיו אב ובן, הנובעים מפעילות משותפת, כמו זו של העקירה, אלא מצינית הערכתו של אב לפעילות המתבצעת על-ידי הבן בלבד. זהו הבדל משמעותי בין התפישה המסורתית לבין השימוש שעושה בה אצ"ג.

תפישה קרובה לו של הפיטן מצויה גם ב"שיר ילד השחר"²³. המתיחה כמויה להשלכותיה של העקירה לדורות הבאים ("ישלם הביא ab at bno l'krevan alahi / v'kbelo shem b'shi alahi hnachar lahitot - / nes-abi-ukraha lgzuo ed sof dorot. / she'al unni gorlo kshorim ma'orot,").

הקרובה אל יצחק, ספק המקרה ספק זה מן הפיטן, מצויה גם בטור: "מה טוב היה לנו איז ללון / בשדרות רוטשילד על ספסל, כמו יצחק על המזבח" ("ספר הקטרוג והאמונה", צח). ההשוואה היא, כמובן, לעניין הייעוד. האנalogיה שעשוה אצ"ג, אמנם, נמוכה ולפיכך צורמת, אך מכאן ועד לקטרוג חסר רחמים על מי שפייט טור כזה - רחופה הדרכ²⁴.

בקינות אחרות מעתה אצ"ג עקירה עתיקה בעקבות בניית זמננו כמו, למשל, ב"זאף-על - פי-כן..." ("ازור מגן ונאים בן הדם", כב): "הנה האש והנה המאכלת-- / הטבח הזה מזקן ועד ילדי", אך זהה השוואה שלכארה בלבד, מפני שבעקירה המקראית הזקן וילדיו יצאו

בלא פגע, ובשירנו נתבחו זקנים וצעירים.
דין דומה לטורים מתוך הקינה "לנכח הפלא" ("כלב בית", כג).

וְכֹל אָמָה אֲרַמָּה בִּמְזֻבֵּחַ... וְשָׁה
אֲיָנוּ נָאָחָז בְּקָרְעֵיו אֶלְאָ: אֲרַם
בְּצִיצִית רָאשׁוֹ וּבְרַעַמְתַּת גַּעֲגֹעֵיו--

המזבח איננו כמזבח המקראי, שמיומו קבוע, גם לא כמזבח שבפיוט, שתחומיו נרחבים יותר. מצוי היה בכל אתר, ומפני שלא נמצאה חלופה לקרבן, נתבעה הקרבה עצמית. עפ"כ "עומד סוס פלא ואכפו על גב, עומד ומחה לבודא רוכב אש / אשר ידיה רhero להר המוריה--".

עקריות בנות זמנינו תבעו מנעדריהם פי כמה, מעין מה שמעאננו אצל אצ"ג במקום אחר: "אני גדול מאברהם במוגרי, בכאבי, בדמי, בדום חלומי, בשכלוי, בקלוני" ("רחובות הנهر", קטו-קס) - הצהרה שתשתיתה במדרש: "לכו ואמרו לאברהם אביכם: אתה עקרת מוחך אחד, אני עקרתי שבעה מוחחות"²⁴. המכנה המשותף לכל הדוגמאות שהובאו, שניכרת בהן רוחו של הפיוט, שראתה בעקידה ביתוי לאמונה חסורת פשות ולהקרבה חסרת תהיות. אולם והוא צד אחד של מטבח התיחסותו של אצ"ג לעקידת. בצד סגידתו לדמיותיה - נמעאננו בועט בהן מתוך מיאוס.

"אני השר על דור כי שלא יעל בצען המזבחה" קורא האני-השר, בן דמותו של יצחק, בשיר השלישי מתוך המחרוזת "בעמלות קדרושים" ("רחובות הנهر", רכא), שם גוזר מן הפיטוטים. בקריאה זו הוא רוחה את עמדתו הפסטיבית של יצחק ואת התלהבותו האקטיבית של אברהם, מחד גיסא ומבטל את הצע האלוקי, מאיר גיסא. כפיטן, הופך אצ"ג את יצחק לדמות פעללה, אך אקטיביותה מביאה אותה לפסילת ערבי אביה, בניגוד גמור ליצחק מן התשתית הפיטוטית, שחששו מפני פסילת הזבח גורמת לו לבקש מאברהם: "עمر נא אבי וקשר הטבח / פן אתגער מפני האבח / צמדני פן אחיל הזבח"²⁵ - בקשה שלא תעלה על דעת יצחק בקיונת אצ"ג.

כיוון שאין אצ"ג מזכיר פניה מפורשת לאברהם במשפט "שמעתיך, אבי הקדוש", נוכל לשמעו בה פניה לאלוקים, הנשאל בנימה סארקסטית: "את מי שם תעלה לעולה לפנות שחר בחר?" - קרייה שלא תיתכן ב"עקידה" קדומה.

אלוקים, המוצג על פיה כאחראי לעקידת בניו, השתמש בגויים כבמאכלה ולבני עמו כבאייל. הסארקזום יגבר אם נוסיף לו נופך נוצרי. "אבי הקדוש" הוא פניה אל כומר או אלהים בפולחן הנוצרי. האלוקים מועמד אפוא בשיר זה כאלוהי-נוצרים - העמדה שיש לה תימוכין במקומות אחר, כגון בשיר "אלhim וגוינו" ("רחובות הנهر", רמז) המכנהו "פטר נוטר" (drookא מפי גויים).

איןטרפרטאציה כזו לערם המקראי לא נמצאה במדרשים הנועזים ביותר ובודאי שלא בפיוטים. מכל מקום, שתי האינטראפטאציות הופכות את יצחק, שואל השאלות, לבעל תשובות חד-משמעות.

היפוך ממין אחר מתקיים ב"שיר סיום": האיש שנכנס מליל-דורו ללילה של אברהם²⁶. בן-דורנו מביל את אברהם הקדרמן אל מקום בו זבח בזמנו איל, כדי להראותו, שורעו המאוחר לא ניצל, כיצחק בנו, מן העקידה ("דם שותת שם במקום... דם תמיד"). עקדת זרעך שם²⁷) וכי להכריחו להמיר את יצחק הנעקר לא באיל, כמו במדרשו או בפיוט, אלא באובי ("שם אראך את אויב זרעך, אבי, שם הוא רובץ אורוב... / קחחו, עקדתו והעלתו לעולה במקום"). מקבל על עצמו האני-השר את תפקיים האלוקים, בהופכו לנוטן צוים. האלוקים עצמו מתגלה בטורים אלה באור אירוני, שכן ברכתו (בראשית כ"ב, ג') לא נתקיים, ובמקומות איל שטופ הר המורה "בדם תמיד" (כנגד: "קרבן תמיד").

atz"g עורך חשבון נוקב עם לключи העקידה (המקראית והפייטנית) בשירו, "חשבון פשוט".²⁷

כִּי נָסַינוּ לְחִיוֹת אֶלְפִּים שָׁנָה בַּרְחָמִים:
לְחִיוֹת לְאֱלֹהִים בְּלִי-קָשָׁת-לְבָן - וַיָּהִי כֵּה:
לְקַבֵּר אֶת מַתִּינוּ, לְבַפּוֹת חֲלִילִים וְלְהַקְשִׁיבַּ לִמְנַחָּמִים...
וְלַהֲמִשָּׂרָה. עַד יִשְׁקַׁיףַּ אֱלֹהִים אֶל שָׁארִית יִשְׂרָאֵל
וּשׂוֹבֵז יְקֻרָה נֵס הַאִיל בְּסֶבֶךְ --

נסيون זהה, כיוון שהוביל אל אבדן מלא, הוליד מסקנה מהופכת לו הזמתבקשת מן העקידה: "אין מוסר גדול על אשפות נכנעים ושבויים" (שם). שמות התואר "נכנעים" ו"שבויים", אינם מכונים לבני תPsiה מדינית קוונטטיבית, בת זמנו של האני-השר בלבד, אלא גם לאבותיהם הקדרומים, אברהם ויצחק, שנכנעו לעצם נוגד מוסר, מפני שהיו שבויים באמונותם. החלופה לכניעה היא ארנות - אותה לא סימלו מעולם, אליבא דשיר זה, גיבורי העקידה של הפיטו או של המקרא²⁸.

הסתיגותו שלatz"g מסמל עמידה מקובלם באה לידי ביתוי גם בהפקעת חלקי-משל ממקומם הקבוע בקינה העברית, כגון ההיפוך של בתפקידו של האיל, מהוועה במקור תחליף לנעקר, ואילו בקינותיו שלatz"g הוא מסמל את יישותו חסורת האוניות של מי שרדר: "שנשארתי חי אחריכם בלבד-בדידי: (...) / בכל אימת הידיעה ובאזורת יד באותו האיל הנאחז בסרך בקרנייו" ("רחובות הנהר", קסג). דוגמא נוספת בטור הבא: "לעתים חרדה בי כחרדת הלב אצל איל שנאחז בסרך בקרנייו"²⁹.
יתכן שאצ"ג "נטפל" אל תמונה האיל בלי שהתכוון ליצור קשר אל תמנת העקידה המסורתית, מפני שדווקא בשיר, ממנו נלקח החיטוט הראשון, נותרו אברהם והר המורה מחוזות ביסופים³⁰. בכל מקרה, המקרא אינו מציג איל מבולבל, אלא איל שהסתבר בGIN קרני, ופירוש רשי' במקום מציג כמי שתפקידו נהיר לו לגמרי ("ירץ אל אברהם והשطن סובכו ומערבבו באילנות"). "פירושו" שלatz"g, יהודרי אפוא לו.

חשוב להזכיר, שחלק מהפייטנים לא הזכירו כלל את האיל, שהוא שולי לעצם ההצלחה³¹.
דוגמא נוספת לפירוט ולאימוץ השולי תימצא ב"כלב בית": "נכנשתי לארץ כמו לתוך כבשן, להוציא עוד אש על האש האוכלת / להוציא עוד גוף לסכינו החד של הגורל העברי / (...). אך לצאת אני רוצה מאותו החיתוך" (לג). המאכלה מקבלת

תפקיד נכבר יותר מזה שנועד לה באירוע המקורי.

בניגוד לשירים הללו, שהודקקותם לעקידה אولي, בכל זאת, אסתטיית בלבד, נמצוא ב"חוון גלעד ותפלת לפני עקרה" ("רחובות הנهر", מדר-מו) שימוש מרעת בעקידה המקראית ובמה שנלווה אליה מן הפיטוט.

אצ"ג מנסה לאחzo בדרכו של הפייטן האנוניימי, מחברה של "איתן למד דעת"³², העורך השוואות בין "או" לבן זמנו, אולם הדבר אינו עולה בידו. רק לכארה 'בל אחר' ביצחק הוא שיעדו הגורל לעלות לקרבן". למעשה, "איןנו תם ביצחק עם אלהי אביו ואין אותו אברהם האב / ואת השם-עליו לא ירגיש, שמהם יקרא מלאך אלהים לשוחט / אל תשלח ירך והנה האיל הנחחו בסבר בקרנו".

בניגוד ליצחק, הسلم עם דרכו, נבור העם ומוסח-דעת, כרגע. מן התיאור עולה הערכת הרמוניות המקריאות. אעפ"כ מרשה אצ"ג לעצמו להעניק נמשלים עצמיים לאיירוע הקדום: יצחק והמאכלת הם משלים לעם ולאסונות שנתכו עליו - כמו בפיוט, אך אברהם הופך בשיר לאובי ואפילו לגורל ("אם ירים האויב-הגורל את המאכלת על כל גופו הפוחד / יצא קול משמיר, אלהי אברהם ויצחק, אל השוחט: / - אל תשלח ירך אל הגוף הרועדי?") - מושג, שהיהדות אינה יודעת אותן העמדתו של האסון כאירוע, שנגרם מכוחו של גורל, מצבעה לא רק על העם באשם באסונו, אלא גם על אלוקים, שהנחתו בדרך זו. גם העובדה ש"באשר רגלי עומדות (...) אדרמת עקרה היא וחרבן"³³ ממחישה את עצמת ההאשמה. טורי הסיום מכוננים אל אימוץ טاكتיקה שונה מזו שנקטו אברהם ויצחק:

האתה לנו תלחם ואנו נחריש ובזכות גבורת קדם לנו נס?
כפי יד אל כס יה נרים ובך כל מورد מותני ישגס--

גישה הפייטניים נדחית על הסף. דומה שכששאל ריטורית, "ובזכות גבורת קדם נס?", נשפו בעורפו טורי העקירה, "זוכר לנו היום עקרתו והשלמת ייחירתו"³⁴. לכל דור - דרכי לחימתו. איל המיר את יצחק הבנו, אך ורק לחימה פעללה תצליל את זרו. אין לפреш לחימה כמטרה בערכיים, כפי שששתמע, לכארה, מהטור: "כפי יד אל כס יה נרים ובך כל מورد מתניינו ישנס--". המרד הוא בשיטה הגלותית. "בר פירשו למען" (כמו: "בר ירום קרנו"). שיר זה שונה ממקבילותיו הקדומות בכך, שהוא מתאר עמידה עתידית, שתאה קשורה בפזרונות "גוג ומגוג" - "עקידה" שפייטנים לא עסקו בה מעולם.

גם השירים "חווןليل גשם" ו"זוייה בקר" מתארים את ההכרח למציאת חלופות לטاكتיקות ישנות. בשני השירים מדומה האני-הshr ליצחק, אולם בעוד שבסיר הראשון הוא מוביל על-ידי שר השיר ("אוביילך ביצחק-בני על אדרמת עקרה וחרבן", "רחובות הנهر", קמח) הרוי בשיר השני הוא מובילו ("אני هو אשר מובילחו (...) טוב טוב אוביילחו", שם, קנא). אצ"ג מהפרק גם את דמותו של המלאך המקראי, שאינו מסוגל עוד לצות ולברך, אלא להליט פניו ולבבות. יצחק הנער, שלא העז במקור לשאת עיניו למורים, מביט בשירנו בחמה ואינו מסונoor. המקום בו מתרחש האירוע האצ"גי נקרא "קדוש", בתוכנה המיוחסת להר המוריה, אבל לאחרון - גבולות ידועים, ואילו אצ"ג התכוון לכל-מקום. כנגד ברכת מלאך ה/ מקלל האני-הshr את השמים - כל אלה שינויים, המעידים על שינויי מרעת, המתבטא גם

בשימוש מכון בצד ימין שונה אותן: "דומיה" בצד "מוריה".

השיר "זוהי בקר" מתקשר גם על-פי זמנו, בוקר, למועד הקדום, אך בוגדור אליו אין עמו תשועה. שיר זה הוא היפוכה המוחלט של ה"עקידה" "בקר מפלטי לי"³⁵. שהמלה "בקר", המשמשת לה כאנאפורה וכאפיקפורה, נזכרת בה כה פעמים (בתוך ארבעים וארבעה טורים בס"ה).

דומה שלא תהא זו העזה גודלה מידי, אם נשמע בברכת עצם היהודי ("זקר בעינוי המותה המותה לחסידיו, רבותיו / עورو-נא, קומו מתי, לעבודת הבוראי", שם, Kmṭ) לא רק היפוך מגמתי של "פרק היל" נוראים, אלא רמזים עבים לעקידה. "עоро נא" מקבל לויישכם אברהם בברך. "עובדת הבוראי" - לעקידה. זקר בעוני המותה" - למגמותה.

גישה אירונית דומה תימצא בטרוים הבאים מתוך "דבר נור ותהום"³⁶. "מוזבחות אדמה רכימים / וקטרת ותכלת זהב שחנית / על אלה מזבחות אדמה, / קדמה ונגבה צפונה וים. / אין עוד צוויי להקריב. / כי תחתם מיטב הקרבנות".

אולי בגלל חvipות העניין נתש אצ"ג במקומות אחדים את דרך ההתבטאות הישירה ובחירה במקומה באמירה המסמלת, המתקימת, למשל, בบาลדה.

שיר הסיום של קובץ בן י"ז שירים, "אדם במרחקי מעמיקים"³⁷, הוא ממין זה.

עגָלְתִי אֵיךְ הַגַּעַת עַד קָצְנִי זֶה הַיּוֹרֶה הַלּוֹסֶם?
מַי זֶה הַבָּרִיחַךְ מִן חָרְבַּת הַמְּרֻעָה וְהַנְּהָרָה?
הַאֲמָת מַה שְׁעִינִי הַשְׁתִּים חָו בְּחַלּוֹם
בַּיְגַּפְלָה דְּלָקָה בְּעַשְׂבֵי הַמְּרֻעָה וְגַלִּי הַנְּהָרָה!

וַיַּעַן בְּסַבַּבְיָה הַעֲצִים הַדוֹלְקִים
חַכְלִילִים מִנִּי שְׁקִיעַת הַיּוֹם וְסִיקוּסֵיכָם בּוֹלְטִים:
הַמִּימִיר שְׁמַעַת אָדָם אֶל עֲגָלָה מִרְבֵּר
וְשׁוֹאֵל אֲצָלָה שְׁאַלַת חַכְםָה עַלְיָה עַבְרָה?

וְכָבוּ הַעֲצִים. וְנִדְםֵם בְּסַבַּבְיָה.
וְתַחַרְךְ הַעֲגָלָה: וַיַּאֲכִן וַיַּאֲכִן לֹא נֹרֶד הַדָּרְבָּר.
אוֹ יַצָּאֵה מִמַּעַבְיָה הַעֲצִים מַאֲכִלָּת בְּלֶבֶד
וְפִשְׁתָּה הַעֲגָלָה לְקַרְאָתָה הַצּוֹאָר--

כמו הרחיק אצ"ג לכת בעיובד המקורות. בס קול הוא המלאך המקרה, הקורא מן השמיים ("בְּסַבַּבְיָה") תרתי משמע: קול עמוק, בס, או "בת קול" בדרך שבטהה יוצאת מורת אירופה, אשר תי"ג, שאינה דגשונה מבוטאת על ידו כסמן³⁸). העגלה, שתכונות אנווש לה, היא שילובם של יצחק ושל האיל שבמקרה. ממבי העצים יוצאת מאכלת במקום איל, אשר ספק מミتها את העגלה, ספק מותירה אותה בחיים. מכל מקום, גם אם נותרה בחיים - אין אלוקים אחראי לך, אלא היא עצמה.

לפישית הצעואר - תשתיות מן הפיטו ("צואר פשוט מלאיו"³⁸) ולא מן המקרה. שיר זה מחוירנו, מנוקדת תכופית שונה, אל האמת שנתגלתה ב"עקידות" קורנות של אצ"ג, לפיה לא תיתכן השוואת העקירה העכשווית לעקידות עתיקות.

שיר ט"ז באותו מחזור - עניינו דומה: "עצמות איש ואשה וילדים באפר כל" - סמן שהייה פה מובהך ארמה שבער. / מי היה הכהן המקريب, הבעל-האב עצמו / או אחר היה הכהן שקראמ אל מובהחו / בכח כסוף קטלני". הדיבור לא ניטל ממי ששאל את אביו: "הנה האש והעצים ואיה השה לעולחה?" (בראשית כ"ב, ג), אך ניטל מ"קרבנותיו לא ידעו כי אל מובהחו קראמ. (...) / ונטל הדברו מפייהם עד שנדרם גם קולם".

כנגד הנימה האירונית, המתלווה לשירים, שהודגמו לעיל, נמצאו בשיר "קרבן שחരית"³⁹ הזרחות תמיינה עם העקידה, עד כדי מוכנות להוויתה שנייה.

שִׁבְבוֹא זֶה הַיּוֹם (...)
בּוֹ יָקוּם-נָא אֲבִי מְבָרוֹ (...)
וַיַּצְוֹהוּ הָאֵל בְּאַשְׁר פָּעֵם צָהָה לְאַבְרָם
לְעַקְדָּךְ אֶת בְּנָוֶיךְ יְחִידָךְ לְקַרְבָּךְ -
וְכָה יִשְׁעַ אָבִי.
לְבִי-וּבְשָׁרִי לוֹ רָנָה (...)

פערי התיחסות מוקוטבים כל-כך טובעים הסבר. ואמנם, כל המצווי אצל "השකפת העולם" של אצ"ג יודע על שונותם העקרוניים של ימי הווה מיימי עתיד, דמווי עבר⁴⁰. בהתאם לכך, ליצחק ולאברהם המקראיים אין מקבילות בעשויות. דורנו חסר תום, אמונה שלמה ובעיקר תחרותתו ייועוד, שפיעמה בהם. להם יכול היה לקורת, משומם יהודם, נס. בני ההווה נתבעים לפעילויות ממין אחר, אקטיבית, שתшиб, בסופה של מהלך, את מה שבادر, כולל אותה רמה של הענות ללא-סיג ולא-פקפק.

"עקידותיו" של אצ"ג - מגמותיהם אין סותרות אפילו אישת רעותה. השיר "קרבן שחരית", המשתייך לעתיד מאוחר ("שִׁבְבוֹא זֶה הַיּוֹם בְּחִיּוֹן כִּי מַאֲמִין אֲנִי שִׁבְבוֹא") יכול "לאכלס" "עקידות" במתכונתה של העקידה המקראית. האני-השר מצין זאת באופן מפורש: "זה דם קרבן-חבחיר-למלךות בענני קטרת במאז בהר המור לשותחת", ובמקום אחר נמצוא: "הכוון לשם עלות שור ראשון עטור קרנייו גועה / להיות קרבן מלכות ראשון תחת עקידת אישׂוֹ"⁴¹.

ברוח זו יש להבין את כל הדוגמאות, שהובאו לעיל, בהקשר של הגשמת יעדיהם. הדוגמאות המתנגחות, בדרך זו או אחרת, ב"עקידת המסורתיות, משתיכות למאה שקראנו ימי הווה", لكن תיתכן בהן הטענה כלפי מעלה, כלפי אברהם, כלפי יצחק, כלפי הקודר המוסרי שנתלווה לעקידת וככלפי הפתרון הנשי, שגאל את יצחק ממוות.

מי שקבע, ש"אין כל הרהור אחריו נסיכון העקרה אצל משוררנו - התעלומות גמורה ממסורת היהדות, מהרהוריו חז"ל"⁴² - טעה. כיוון שיקשה לחשוד בו, שלא הכיר את המכול, יש להניח, שנאננותו לתיזה מופרכת מעיקרה⁴³ הביאתחו לכלל טעות.

3. זיקה ישרה, הפוכה ומעורבת בקיינת היחיד ובקין האוניברסאלית של אציג

אציג "גייס" את ה"עקרות" למיניהם גם שלא לצרכים לאומניים. ב"שיר ההיחוד/עלי נבל" מוכן האני-השר להתגשות של עקירה מלאה, שמכלה את הנעקר, כדי להיפטר מרגשות אשמה מייסרים, בגין שרידתו.

מי רואני משפיב באליע עקרה את גוי? -
מחכה בעינים גלויות: שיבוא הפקריב
והוא אבי אברם
ובהניטו לאות-התחלת-הקרבה את היד,
כל פוכבי השמים נופלים לנרגלי ערמה,

וזהארץ מבוא לשמיים בדרכך גרדס --
(רחובות הנהר, צב)

"יצחק" עוקד עצמו (בניגוד למתחאר במקרא, במדרשי ובפיוט) ומצפה בכליו עניינים לבוא המミית, אביו, בן דמותו של אברהם, על מנת להוציאו מן העולם. ההצלה נתפסת בשיר כאסון.

מי רואני יורד מיזועי באור בקר גבאים? -
בקרבן שהתרו חבליו ולא בא הפקריב; (שם, צג)

ומפני שאין אני-השר יכול לחותה בפועל, מנטה הוא לחותה בחלום (ילעדרה הלילית... גם לנתיב החלום). האיל בשירנו אינו תחليف לנעקד במקרא. הוא מסמלו (שם, צד והשוואה: קסג). בשיר אחר מסמלת העקירה מוות פרטיה, ממנו לא תיתכן הצלה.

הנה קרבו ימי לגשתח אל גבי מזבח זקב בבוין,
באשר יבוא הפלאה, לבוש המדים המ Kapoorים עין חי
ובקידרו הפאכלה לצנאר, באין האיל במקום
זו הדאש-תוקד-תמייד על המזבח-מאז
שוב גם על המזבח תוקד
להעלותי באש ההייא, ואין איל בסבר!⁴⁴

הקשר הראשוני של הטורים הללו הוא למות-ביולוגי-פרטי. עיידו טורים מאוחרים, כגון: "כל הנופים מאחריו כבר (...) אף בטרם אגוע" כל אבר מן הגוף כי יאב". אע"ג שאל מהעקידה המקורית את מרכיביה החיצוניים (מוח, מלאך, אש, איל), אולי התעלם לחילוני ממרכיביה הפנימיים, כגון ייודעה. מלאך הבשורה הופך למלאך המות, הנזoor במאכלת (шибול האותיות מלאך - מאכלת איינו בכדי), שעל-פי המקרא והפיטים החזיק בה אברהם. ה"מקום" וה"סבר" נטענים במשמעותם, המרחקות אותם ממשמעות פיזיות. ניתןaberham.

להבינים מכובנים לעולם הזה, המסתבר בגין עקיידה, היינו מות, הנלוות אליו דרך קבע. אע"ג שב אל עקיידה מסמלת מות ב"זמר המכור לא יודום", השיר החותם את הקובץ, ממנו צוטטו הטורים שלמעלה: "הנה קרוּ ימי לנשַׁת אל מובהכ הכבוי / ולא אפחד".

כבר נקבע⁴⁵,קשה לתת סימנים חרדים בקינה של אע"ג, המתהפקת מקיינת יהיר לקין ציבור ולקינה אוניברסלית.אמת זו מתקיימת גם במחוור שירים זה. המות איינו רק מות פרטני, מןנו אין להימלט. הוא עשוי להיות גם מות לאומי. "מובהכ הכבוי" איינו רק סמלו של בר-מיןן פרטני, שמותו וראי, אלא מובהך של מלכות שנמוגה, ואידיאות שאף-על-פי שלא נtagshmo, יש להן תוחלת:

הָאֵשׁ עַל הַמִּזְבֵּחַ שׂוֹב תּוֹקֵד אֶחָרִי, תּוֹקֵד -
עַד אֲשֶׁר אֶל חַר הַבִּית זֶה אֵשׁ תְּעַבֵּר --

נכיר, ששירים אלה התפרסמו כעשר שנים לפני פרוץ מלחמת יובל⁴⁶ (המשפט המפורסם: "התלפון עוד לאبشر" - מתוכם הוא בשיר: "יקורת העבר שקפא"). ברור אפוא כיצד חברו עקיידה פרטית של אדם בערוב ימי לעקיידה לאומי, ומדוע לראשונה אין סיכוי ולשניה יש ויש.

אע"ג נטל חומריהם מהעקידה לצורכי עיצובה של קינה אוניברסלית בשיר, שפתיתתו: "את נשותינו שהן אמהות אנו מקריבים לפניו האלים / שהוא הידען רחמן בדם לידtan כדם המזבח / ברחם שמי לו לדרת שמשו"⁴⁷. הוא שב אל הדימוי הזה בהמשכו של השיר: "נשותינו שאנו מקריבים לפניו אללים בלבד / אספקלר-העולם- השופט".

ההקרבה, האלקים, השיפוט, הדם, המורה - נטולים מן העקיידה המקורית. נשתנה המקריב, נשתנה הקרבן, נשתנה גם המגמה. עניינה של הקינה במחירות הנtabע מכמייתן של נשים לימיוש אימהותן. ליתרתו של ילד טובעת במשתו של הגוף המולד - עובדה שאינה מונעת ליריות חוזרות ונשנות. את הקינה מעורר החשבון הסופי ("שהשור שנתן חלבו לטיפות בתה-halbיה איננו עוד כshed בתולים בלבד כלולות")

בקינה אוניברסלית אחרת נתפשים החיים בכליותם כמוזבח. בן אדם - יש שהוא כהן, יש שהוא קרבן ויש שתפקידו כפול: "מעם קרנות המזבח לא ישט זה האיש העומד ומזה שם / דם זבח עצמו: לבתיו ישם המזבח לבתיו ישם / ובלילו - מזבחו משכבו ועליו ערפל לפניו גשם. / כהן וקרבן ביחד / הוא לבלי ירח"⁴⁸.

דוגמא פרטית לשימוש הזה תימצא בשיר "רעי המבוקש"

אני מתחפש את הארים רעי מבשר ומדם
 המסתתר בגדריו ובפסוקי רז'מר שלו:
 פעם הקיריב פר או יונה סלה רבוכה בשמן והקтир לבונה לאלהיו
 בעת הוא מעלה את עצמו על מזבחו

האיש הזה מצலח מקום המזבח, כיצחק, אולם בניגוד להצלחה שלמה, שיצחק זכה לה,
 "פוחת (הרע) והולך מיום אל יום". קרבנו - קרבן שווה.

4. "עקדת לילית" ו"עקידת יומית"

נוכל אפוא להבחן בקינות אצ"ג בשני מיני "עקידות": "עקידת לילית" (מנוח השאל מ"שיר היחור / עלי נבל", "רחובות הנهر", צד) ו"עקידת יומית" (מנוח משלים, ניגרו של "עקידת לילית"). הראשונה תופיע בהקשרים של אזלת-יד, רפיון-חוושים ובריחה. ההשניה תהא כרוכה ביכולת של הגשמה, התובעת עירות-חוושים והענות לאתגרים.
 שני צדי מطبع "העקידת" הוצגו על ידי אצ"ג בשיר שכטב על ירושלים⁴⁹ ("את אב ובן ועקדת ואת גם הסבן והשה"). אב, בן ועקידת מסמלים בטור המצווט את ה"עקידת היומית" וסביר ושה - את ה"עקידת הלילית".
 אנו נkish מאפייניה הכפולים של ירושלים על אפיון יחסו האמביואלנטי לעקידה.

(שימושי המשנה של העקידת - יתכן שאפשר לקשורם לא רק אל המקרא, המדרשים והפيوוט, אלא גם אל חומריים פולקלורייסטיים ידועים. שוב ושוב חוזר אצ"ג אל "גדי הזהב", המזכיר בהופעתו הבלתי-צפויה, הנושאת עמה רוח והצלחה, את האיל המקראי).

שרנו ושרו על זאת האמהות:
 יבא גרי זקב באחת השעות
 יבא עם בך וסגולות נפלאות;
 לא באה הגדי ולא יבא בباءות.

יש זוג סוסים שחורים באחת השעות
 ("אנקריאון על כתב העצובן", יט)⁵⁰

אולם איל מקרי אכן הופיע, ואילו בשירים ממורים מארו סוסים מסמלי מוות. מכל מקום, העדרו של הגדי מעולם החיכים מקביל להעדתו של איל מכל השירים, המציגים "עקידות ליליות".

ח ת י מ ה

במרכז עיוננו הוצאה השאלה איזה שימוש עשה אצ"ג בפיוטי ה"עקידות". נוכל להסביר, שמשמעותו מגמת הפיטנסים, אין הוא מנوع מלהטיח דברים קשים כלפי מגמותיה,

גיבוריה ומחוללה.

אצ"ג אחז דרכו של פיטן, כשהעניק ליצחק מעמד של בכורה, וכשהפכו מדרמות סבילה לדמות פעללה, אולם שינה מדרכו של פיטן, כשהניב את פעלותו לכיוון של מרידה בכל מה שמייצגת דמותו המקראית-מדרשית-פיוטית.

גם אצ"ג מנסה, כפייטן, העמת עקירה של פעם בעקירה בת זמנו, אך הדבר אינו עולה בידיו. הסתיגותו מסמלי העקירה המקובלים מאלצת אותו לשנותם - דבר שלא העז הפיטן לעשות מעולם.

בניגוד לפיטן, המugen בזמן ובמקום, מפנה אצ"ג מבט גם לעקירה עתידית. זו הצד זו מהלכות בשירותו החוביות מוקצתות של העקירה והערכות השוללות אותה מכל וכל. בדיקת העובדות בהקשר מלבדה, שהמגמות השונות איין סותרות. כל אחת מהן משרתת, בדרךה שלה, את השקפת העולם של אצ"ג, המבחן בין ימים קדומים, המזהים עם ימי עתיד ושונים מימי הווה.

אצ"ג עושה בעקירה גם שימושים, שאין להם מקבילה בפיוטים. הוא נכסף למש "עקירה פרטית", כדי לפטור עצמו מתחושים אשם. הוא רואה בה סמל למאות אנושי, מהם אין סיכוי להימלט, ולמאות לאומי, מהם תיתכן הצלה. ה"עקירה" משמשת גם סמל לאיימות, הגובה מהיר כבר, ולאבדן אתגרים.

בහכללה נקבע על שני מינוי עקירה: לילית, ממנה אין נושעים, ויומית, שלעולם תומך באיל אחזו בסבר בקרנייו.

הערות ומראי מקום

מראי מקום של שיריו אצ"ג שכונסו בספרים מופיעים בתוך סוגרים בגוף המאמר בשמה המלא, להוציא "רחובות הנהר ספר האיליות והכח", שצוין שמו על-פי שתי מילוחיו הראשונות בלבד.

מראי מקום של שיריו אצ"ג שהופיעו בדמות ספרותיות שונות - בהערות הנלוות לחיבור.

כל המובאות הן מספרי אצ"ג שקדמו למהדורה האלבומית.

1. "ויאמר אברם אלהים יראה לך השה לעולה בני(...)" (בראשית כ"ב, 8). רשי: "יבחר לך השה, ואם אין לך, לעולה בני (...)," וראה רד"ק: "ענה לו מענה שיוכן האדם להבינו לשני פנים (...)."

2. מבעלי התוספות שבאשכנו בן המאה הי"ב (אצל גולדשטיידט, דניאל (מגיה ומכארו). סדר הסליחות כמנハ פולני ורוב הקיילות בארץ ישראל, ירושלים, מוסד הרוב קוק, תשכ"ה, קצ-קצב).

3. גם הוא בן המאה הי"ב מהעיר פאס שבמרוקו (בתוך: "העקירה", עיון משווה בין שתי עקירות: "עת שער רצון" ו"אם אפס רבעך" (ער: חדר, שלום, יען: ראובן מאמו), משרד החינוך והתרבות, מחוז דרום, תשמ"ג).

4. אפרים בן יעקב. ספר זכירה: סליחות וקינות (המהדר: א"מ הברמן), ירושלים, מוסד ביאליק, תש"ל, 1970, 85-91.

5. גולדשטיידט, סדר הסליחות, רט-ריא.

6. כגון בערך שער רצון, או באזוי בחר המר" לרשב"ג (שם, קלחה).

גולdspiedt אמן מעיר, שבכיתה יצחק היא המצאת הפיטן, אולם בילקוט ספרות, לווירא נמצא מקור לכך:

"וירדו דמויות אברם על יצחק ויצחק בכיה מאדר (...) וכייל לב אברם ויצחק שמח בדבר. אך עין במר תבכה
ולב שמח". זהו גם הנוסח שנמצא בעת שער רצון" (עין במר בוכה ולב שמח")

כגון: ב"אל הר המור" (אצל גולדשטייט, סדר הסליחות, ר) גולדשטייט טוען אף כאן, שזו המזאת הפייטן,
ונראה שטעה (ראה הערכה קוודמת).

ב"מפלטי לי" לר' מרדכי (שם, קב) עשה בן אברם, מפני ששמה לקיים את דבר ה'. המקור לכך בבראשית
רביה נ"ח, ח: על-פי "אל הר המור" בחור לעאת עם אור ראשון, מפני שהוא נקרא טוב (על-פי בראשית א, 4)
וכבר למדנו ש"עולם יכנס אדם ב'כוי טוב" (פסחים ב, ע"א). לא נמצאו בעקבות סיבות הכרוכות את
המעשה בחשש מפני תגובתשרה, מהתואר בתנוחמא (וירא, כב).

כגון את רשב"ג (שם, קל), את ר' מאיר בר יצחק (שם, ר) וכן את ר' יהודה ב"ר שמואל עבאש בעת שער
רצון".

לענין שמות הר המורה וראה גולדשטייט, סדר הסליחות, רט. "המוריה" מופיע, אגב, פעמיים בלבד במקרא
(בראשית כ"ב, 2 וכדיה"ב ג, 1) "איתנן" - בבראשית רביה ט"ז, א; ויקרא רביה ט' א'; קע"ד ועוד; "האזרחי" -
בבראשית רביה ט"ז א'; "גדול בענקים" - ספריא, אחורי מות ט, ז; ירושלמי, שבת, ט"ז, א. מקובלותיהם ב"את
אבותי אני אזכיר" לאפרים בר יעקב מבונא.

ילקוט שמעוני ק"א וראה גם בספר האגדה, ל"ב. בבראשית רביה נ"ז שמים חול' בפי אברם את הטענה:
"אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרה לך זוועה וחורת ואמרת: קח נא את בנה - אתה מה?". ראה לענין זה גם אצל
bate, יעקב. אורו צבי גרינברג, חקר ועין בשירותה בוגנותו, ירושלים ותל-אביב, יהודיו ורביה, תשמ"ג, 1983,
244 וכן אצל באהן, ישראל, "עין בספרות העברית לאור משנתו של יונגן", מאונים מה (2), 1977, 94-95.

בראשית רביה נ"ז ובפירושו של הרשב"ס לבראשית כ"ב.

ההורוביץ, טליה. הקינה בשירת אורו צבי גרינברג, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה",
אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תש"ן, סעיף 2.3.1.

הפייטן מסתמך על המקרא. הפסוק "ויקרא ה' אל אברם שנית מן השמיים" (בראשית כ"ב, 5) הובן על ידי
כמתיחס לשחיטה השניה. הברמן סבור, שעמד לפניו, בנהר, מודרש לפיו נשחת יצחק, ומשנתקה ופרכה
נסמתו - והחירה הקב"ה בטלתי תחיה (אפרים בן יעקב, ספר זבירה, 88, 89).

למשל ב"אזוריה מעבר הנהר", שמחבריו אינו ידוע (גולdspoit, סדר סליחות, קעב-קעג).

שם, קעב-קעג.

פרסומו הראשון בסולם, שנה ב, גל' ז, תשרי תש"א, 2-3.

השוואה "שמע קולני", הנלווה לאמרות סליחות (גולdspoit, סדר סליחות, יא).

"אמת עלי הגוון", ספר רמת גן (בעריכת: ישראל אלדר ויטס נדבה), רמת גן, תש"ד, 16-17; "מסכת נסכים
מנופים בקדש", ירושלמי שנחנן לדברי ספרות והגות, (בעריכת גדליה אלקיים ושרוגא קדרי). אגדת
הספרים העבריים בירושלמי, אוגדן, תשכ"ז, 1966, 23; "פרקמן הון הגבוה", יוסוף קלויון - לדמותן, קבץ
לביבו (בעריכת יוסף נדבה), תל-אביב, עמיה, תש"ך, 36.

להוציא פיטוש לר' אפרים בר יעקב מבונא. ראה גם הערכה 13 כאן.

- .20 "שאג זקן" ב"אל הור המור" (גולדרייך, סדר השליחות, ר). הוא הרין בהוכרת מירת הרחמים (שם, קג), ובמיוחד ב"עקרידה" של ר' מרדכי (שם, קב).
- .21 לוח הארץ תש"ג, יא.
- .22 לוח הארץ תש"ד, ס-סב.
- .23 "כלום יש מקום לאמירה פוטית כזו גם לפני איזה שיקול דעת כלשהו?!" - דבריו בהט בספרו, 249.
- .24 דברים המוחשים למורים בת תנחים (בטין נ"ז, ע"ב והשווה נוסאות נוספות ביבלווט איכה רבתי תחרנ"ט; איכזר פ"א; ילקוט כי תבוא, כ"ו, ועוד אצל בהט בספרו, 252, העלה 15).
- .25 "או בדור המור" (גולדרייך, סדר השליחות, קל). אבח = להט החרב. המלה חורשה בפי הפייטנים על-פי יחזקאל כ"א, 20. בקשת יצחק מקורה בפרק דרבי אליעזר, ל"א, בתנוחמא, "וירא", וכן בתרגומים יהונתן לבראשית כ"ב, 10.
- .26 ראה "מסכת נסכים מנופים בקדש", העלה 18.
- .27 סלט, שנה ב, גל' ה, אלול תש"י, 5-6.
- .28 יש הרואים בכניית אברהם ביטוי לשליטה עצמית, לאדנות ולאמונה נשגבת. ראה, למשל, ספר האגדה ל, מ"ד.
- .29 "ואחרי הלילה בא העוף", "מנופים רחוקי מהות אלה מסעי ארם", הארץ, 14.9.1958.
- .30 "נהר אברהם ולא פרתו", רחובות הנهر, קסר: "אין הָר אחר בעולם מלבד הָר המתו לעלייה לירושלים", שם, קטה.
- .31 ראה "אם אפס ربיע קן", "עת שורי רצון", "בקר מפלטו לי".
- .32 גולדשטיינט, סדר השליחות, קnb-קג.
- .33 השווה "אוביילך ביצחק בני על אדמת עקרה וככשן" (רחובות הנهر, קמח), וכן "כל אמה אדמה כmozchah" (כלב בית, כג).
- .34 "אורחי מעבר הנهر", גולדשטיינט, סדר השליחות, קעב. "השלמת ייחידתו" = מסירת הנפש שלו. "יחידתו" = נפשו, על-פי תהילים כ"ב, 21; ל"ה, 17. "השלים" = מסר, כלשון המדרש בראשית רבה ק, א.
- .35 שם, קא-קג.
- .36 "דבר נור ותהום", זאב ז'בוטינסקי, קובץ לזכרו, (בעריכת איזיק רמבה), שלטון בית"ר, חמו תש"ט, ז-יג.
- .37 הארץ, 22.4.1959.
- .38 "אם אפס ربיע קן" (גולדרייך, סדר השליחות, קצא).
- .39 סלט, שנה י"ג, גל' ג'-ד/, טבת-שבט תשכ"ב, 3.

- .40. מיצוייה באחריות דבר" (*רחובות הנהר*, ל'): "אשר יהיה בעתיד / כבר היה לפנים / ואשר לא היה , לא יהיה לעולם . / על כן אבטיח בעתיד, כי שוויתי את דמותה / העבר לפניהם: זה מראה ונגן / סלה וחלליות ואמנ---".
- .41. "בלדה של חורה על סף בכות", *הארץ*, 6.12.1968.
- .42. בהט בספרו, 248.
- .43. עצ"ג הוא, לדעתו, בחינת "איפכא מסתברא", שם, 193, הערכה 6 ובמקומות נוספים.
- .44. "בפני אדריכל השכל העlian", "מתכת השכל חצוב", *מעריב*, 26.9.1973.
- .45. הורוביץ טליה. הקינה בשירות אורי צבי גrynberg, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטורט לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תש"נ-79-64.
- .46. "בספר הנחלים המפתח: ואת הנחלים ארנק (א)". *הארץ*, 11.6.1959.
- .47. "הקהל הקורא לבוא: הבית, החיק והmobח", *הארץ*, 21.9.1960.
- .48. "מעלות עמוקים", *הארץ*, 28.7.1967.
- .49. "את משל ונמשל", "ליישלים בימי עניה", סלפ, שנה א', גל' ז, תשרי תש"י, 4.
- .50. השווה גם "שיר נס השיר", *לוח הארץ* תש"ד, מג, וכן הגברות העולה, כו.